

АРХІВОЗНАВСТВО

ПАПАКІН Г.В.

**УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ЗА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
СПЕЦИФІКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ**

У статті аналізується джерельна база історії українського визвольного руху періоду Другої світової війни. Визначено її специфічні особливості, пов'язані з походженням і долею документів, способами їх творення й архівування, змістовним наповненням та характером інформації в них.

Всебічне розкриття складу та змісту документів, що розповідають про діяльність Організації українських націоналістів та її мілітарної організації - Української Повстанської Армії в період Другої світової війни (1939-1945) та перші повоєнні роки, для сучасної української історичної науки є надзвичайно актуальним завданням. Тільки комплексне й об'єктивне дослідження всієї джерельної бази українського руху Опору 1939-1956 рр. дозволить остаточно ввести в рамки наукової дискусії питання його внеску в загальну антифашистську боротьбу, ставлення до нацистського та радянського окупаційних режимів, які тричі послідовно змінювалися на українських теренах, починаючи з вересня 1939 р., зробити остаточний висновок щодо характеру його ідеології, нарешті - поставити крапку в питанні "колабораційності" й "масових злочинів" українського національного руху в Другій світовій війні, визначення його ворогів, поділу їх на основних та "другорядних" тощо. Найцікавіше, що роль архівних джерел високо оцінюють абсолютно всі учасники нинішньої надто заполітизованої дискусії, що давно вже перетнула національні кордони і перетворилася на міжнародну. До неї активно залучилися найближчі сусіди України: Росія, Польща, Чехія, Словаччина. Але тупиковість мейнстріму полягає насамперед у тому, що кожна з дискутуючих сторін використовує лише і тільки ті документальні свідчення, які підтверджують її аргументи. Суттєві сегменти наявної джерельної бази про події періоду Другої світової війни та перших повоєнних років, які суперечать заздалегідь визначеній історичній схемі, просто ігноруються.

Яскравим прикладом такого ставлення є новітня праця двох дніпропетровських істориків В.Іваненка та В.Якуніна, в якій майже на кожній сторінці, принаймні в кожній главі наголошується на необхідності дотримати "правду історії", слідувати за фактами. Більш того, у передмові вказано, що "предметом нашої розвідки є переважно новітня історіографія історії ОУН та УПА, методологія дослідження, джерельна база"¹. Але ж у грубому томі насправді немає місця ані аналізу методології історичних праць, ані розгляду джерельної бази теми. Основний пафос книги - відродження заялжених радянських ідеологічних кліше, захоплене цитування радянських видань, які протиставляються сучасній українській історіографії. А в додатку, що складає більше 200 сторінок (при основному тексті - 160) вміщено 81 документ. В основному (за винятком двох десятків, позичених з двох видань В.Косика, та десятка з "Літопису УПА") це - вибірка із старих радянських збірників. Але анотовані вони як такі, що "просто ігноруються, замовчуються", а не заангажованому читачеві "допоможуть ємніше пізнати феномен ОУН-УПА у контексті нашої історії"². Головний принцип відбору документів автори визначили так: "щоб у читачів склалося всебічне, максимально правдиве уявлення про сутнісні, базові засади та специфічні риси діяльності ОУН і УПА, їх генетичну спорідненість, про трагізм тогочасних подій і

причинно-наслідкові зв'язки між ними"³. Тобто бачимо тут найгірший зразок радянської політичної археографії, із заздалегідь визначеними висновками і дбайливо розставленими вже у заголовках наголосами.

Опрацювання всього відомого на сьогодні джерельного комплексу з історії українських визвольних змагань середини ХХ ст. іде у двох головних напрямках. Перший з них полягає у систематичному оприлюдненні текстів документів з фондів державних, галузевих і громадських/приватних архівів в Україні та за кордоном (у вигляді книжкових та електронних публікацій). На сьогодні це вже велика бібліотека друкованих видань та інформаційних ресурсів, на жаль, повністю ще не описана бібліографами⁴. Серед них особливо виділяється "*Літопис УПА*" - ґрунтовне видання корпусу документів і матеріалів українського збройного руху Опору в двох серіях (американо-канадській, що видається з 1972 р. і нараховує 47 томів, та українській, т.зв. "*новій*" - започаткованій 1995 р., видано 14 томів)⁵.

Загалом високо оцінюючи науковий та археографічний рівень здійснених в обох серіях "*Літопису УПА*" публікацій⁶, застережемося від визнання їх "*корпусною публікацією*" навіть у рамках одного архіву⁷. На наш погляд, на заваді "*корпусності*" стоїть тематичне розмаїття опублікованих томів - їхня підготовка здійснювалася за тематичною, номінально-видовою, персоналістською ознаками, що суперечить засадничим принципам корпусної публікації: *друкувати всю сукупність документів з одного фонду чи групи споріднених фондів у тому вигляді, як вони відклалися, без жодних винятків чи тематичної сепарації*. Скоріше це, за найостаннішою класифікацією російського археографа В.Козлова, "*системна документальна публікація, що базується на необмеженому середовищі документів, документах двох і більше (до максимальної кількості) документальних комплексів*"⁸.

Наочним свідченням міжнародного статусу проблеми є останні електронні публікації документів до історії ОУН та УПА за 1944-1945 рр. з Архіву Федеральної служби безпеки та Державного архіву Російської Федерації на веб-порталі МЗС Російської Федерації⁹. Стосовно опублікованих російським МЗС історичних джерел слід принагідно зауважити, що фактично вони мають дуже опосередковане відношення саме до УПА, особливо остання добірка окремих актів Надзвичайної державної комісії з установа і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів та їх посібників (ЧГК), що зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), яка є простою вибіркою зі свідчень інформації про злочини людей з українськими прізвищами з числа поліцаїв, карателів, місцевих адміністраторів та ін. Щоб підкреслити увагу російської сторони до питань історії українського національного руху Опору середини ХХ ст., достатньо згадати кілька документальних видань, здійснених російськими авторами: одне, цілком популярне 1991 р., з публікацією 50 документів з невказаних джерел¹⁰, та два, підготовлені впродовж останніх років за участю російського історика-публіциста А.Дюкова: "*Забутий геноцид*" (де опубліковано понад два десятки документів щодо "*Волинської різанини*" 1943-1944 рр.) та "*Повседневность террора*" (публікація оперативних зведень НКДБ про активність українських націоналістів у лютому-червні 1945 р.)¹¹.

Другий шлях поширення інформації про зміст наявних архівних джерел - створення й оприлюднення довідників та реєстрів (у тому числі електронних) архівних документів, тобто розкриття їх складу для майбутнього використання конкретних джерел дослідниками і широким загалом.

Нам здається, що саме він є більш плідним для розв'язання поставленої проблеми, оскільки будь-яка тематична збірка документів не позбавлена суб'єктивізму, відбиває

авторську позицію, корегується під заявлену спрямованість публікації, викликає звинувачення у приховуванні інших історичних документів, з певних причин відсутніх у ній. Натомість інформаційно-пошуковий покажчик, підготований на достатньому академічному рівні, дозволяє об'єктивно і всебічно оприлюднити певне коло джерел, навіть тематичного спрямування, але без тої селективності, що за визначенням є притаманною збірникові документів.

Спроби підготувати такі довідкові видання здійснювалися вже з початку 1990-х років. Перша, дуже коротка й із зрозумілих причин далеко не повна, інформація про архівні фонди з історії ОУН та УПА в одному архівосховищі - Центральному архіві вищих органів влади та управління України з'явилася 1992 р.¹² Стислий огляд документів УПА в усіх українських архівах був оприлюднений за два роки (і продубльований 1995 р.) в інформаційному виданні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України відомим знавцем цього питання А.В.Кентієм¹³. Його, як першу ластівку в цьому напрямку досліджень, схвально зустріла як українська, так і закордонна наукова спільнота.

Наступним кроком стала підготовка двох наших коротких анотованих покажчиків архівних фондів УПА та партійно-радянських органів, які організували боротьбу з нею, здійснена у рамках діяльності створеної за рішенням Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, зокрема, її робочої групи істориків¹⁴. Згаданим покажчикам притаманна значна вибірковість, адже в першому основний наголос був зроблений на виявлення документів, що походили від самої УПА як мілітарної організації, яка хоча й була створена ОУН у межах виконання своїх політичних завдань, але ж виступала окремим чинником визвольних змагань українського народу в 40-х роках минулого століття. З метою концентрації уваги лише на таких документах довелося відмовитися від анотування фондів крайових проводів ОУН, її місцевих структур та органів. Це створювало певні труднощі при описуванні документів, оскільки іноді було дуже важко відокремити партійно-політичні матеріали проводу ОУН від політичних директив керівництва УПА.

Автори покажчика виходили із завдань, що були поставлені перед Урядовою комісією з вивчення діяльності ОУН і УПА, а саме - ґрунтуючись на архівних документах, зробити об'єктивний висновок щодо участі УПА в Другій світовій війні. На наш погляд, відповідь на це питання мають дати передусім ті документи, які були створені у ході щоденного життя та боротьби тисяч козаків, старшин, провідників Української повстанської армії.

Другий випуск Анотованого покажчика був присвячений розкриттю змісту архівних фондів компартійного та партизанського походження. У ньому розглядаються документи, створені у протилежному, ворожому УПА таборі, - партійно-державними органами УРСР, які очолювали політичну боротьбу з Організацією українських націоналістів та її збройною потугою - УПА. Проте на шляху здійснення аналізу цієї частини документальної спадщини визвольних змагань кінця 30-х - початку 50-х років ХХ ст. виникли чималі труднощі як загального, світоглядного, так і суто джерелознавчого плану. Оскільки ці документи народилися в таборі найзапекліших противників національного руху українського народу, боротьба з якими була спрямована на повне знищення озброєних загонів українських повстанців та національного руху взагалі, то відповідним сприйняттям УПА просякнуті абсолютно всі партійно-радянські джерела. В їх висвітленні повстанці заслуговують лише однієї характеристики: *"українські націоналістичні банди"*, пізніше навіть - *"банди українсько-німецьких націоналістів"*, а всі можливі контакти з ними зводяться до

“боротьби з бандгрупами”. Так само і серед відомостей про діяльність загонів УПА годі шукати чогось іншого, крім списків партійно-радянських активістів, загиблих від рук “буржуазних націоналістів”, переліку спалених селищ та інших збитків, заподіяних під час збройних сутичок з ними. У політичних документах (постановах і рішеннях Політбюро ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів КП(б)У, матеріалах партійних нарад та засідань) немає й натяку на будь-які реальні кроки назустріч народному рухові, що охопив значну частину України, в якому брали безпосередню участь десятки тисяч людей. Документи цієї категорії засвідчують лише наміри компартійної влади фізично знищити своїх опонентів, а не розпочати діалог з ними. Згодом, коли збройний опір повстанців утратив свій розмах, такою ж запеклою і непримиренною стає боротьба з українським націоналізмом у політико-ідеологічній сфері.

На жаль, в силу низки об’єктивних та суб’єктивних причин згадані покажчики не змогли охопити всіх дотичних визначеній тематиці фондів, насамперед радянських - органів державної влади від Раднаркому/Ради Міністрів УРСР до місцевих рад та їх виконкомів. Поза довідниками залишилася група компартійних фондів держархівів східних та Чернівецької областей України, де також були виявлені документи щодо організації боротьби з ОУН та УПА.

У рамках дослідницької діяльності тієї ж робочої групи істориків був підготовлений анотований покажчик документів Галузевого державного архіву СБУ¹⁵. До нього включено анотації на архівні документи з так званого фонду друкованих видань ОУН та УПА за 1944-1953 рр. (ф.13, спр.372 та 376) - сформованих у першій половині 1960-х років архівістами КДБ УРСР машинописних збірників документів, що включали як “трофейні” видання ОУН та УПА, так і архівно-слідчі документи щодо заарештованих діячів українського визвольного руху. Звичайно, збірники мали викривально-обвинувачувальний характер, мали доводити злочинну діяльність і кримінальні методи роботи українських націоналістів. Разом з тим зібрані матеріали містили багато об’єктивної інформації, що мають непересічну наукову цінність. Значення цього покажчика підкреслювалося і тим, що він став першою науково-довідковою публікацією таких документів. Утім, оприлюднена була лише незначна частина джерельного масиву з історії українських визвольних змагань, що досі зберігається у галузевому архіві СБУ, а запланований другий випуск покажчика світ не побачив.

Цими спеціальними довідниками, власне, і вичерпується список створених на сьогодні науково-довідкових видань, що розкривають склад і зміст існуючої джерельної бази українських визвольних змагань середині ХХ ст. Вочевидь не вистачає комплексного спеціального довідника, який би розкрив склад і зміст всієї джерельної бази українського визвольного руху 1939-1956 рр. Він має максимально охопити всі фонди (як національно-повстанської провінценції, так і широке коло дотичних фондів і колекцій) усіх державних архівів незалежно від їх галузевого підпорядкування. Також є потреба представити у довіднику інформацію про склад і зміст фондів з архівосховищ не лише України, але й Росії, Польщі, Німеччини.

Окрема тема - висвітлення в ньому архівних зібрань громадських організацій національного спрямування, приватних архівів діячів ОУН, УПА та їх нащадків в Україні та за кордоном. Широко відомий Архів ОУН у Києві, джерельний огляд якого опублікував Ю.Черченко. Автор визначив його як найбільший недержавний архів, що зберігає документи українського визвольного руху ХХ ст.; причому там є документи єдиної ОУН по 1940 р. включно, а далі - документи мельниківської

ОУН¹⁶. Громадський Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР) повідомляє на своєму сайті, що володіє унікальним архівом документів, які висвітлюють діяльність ОУН та УПА, а також фоно- та відеосвідчення. Окремим структурним підрозділом Архіву ЦДВР виступає фотоархів. Цікавими збірками Центру є архіви голів Проводу ОУН Миколи Лебеда та Ярослава Стецька, а також останнього Головного командира УПА Василя Кука¹⁷.

Суто джерелознавчий підхід до документальної бази з історії українських визвольних змагань кінця 30-х - другої половини 50-х років ХХ ст. вимагає комплексного аналізу всієї наявної сукупності архівних документів, і вже на підставі цього - класифікації за видами і типами документів, їх значенням, інформаційним потенціалом тощо. І саме як перший крок у такому напрямку просимо розглядати нашу статтю, підготовлену, з одного боку, джерелознавцем, з іншого - архівістом.

Але насамперед потрібно визначити загальну специфіку джерел з історії українського визвольного руху середини ХХ ст. Практично всі автори існуючих досліджень з історії ОУН та УПА, не виключаючи і В.Ковальчука, який спеціально досліджував діловодство і документні ресурси запілля УПА на Волині та південного Полісся 1941-1944 рр.¹⁸, засадниче виходили з того, що наявні сьогодні в державних архівних установах архівні фонди є цілісними зібраннями, створеними внаслідок певної діяльності саме тих структур українського визвольного руху та його супротивників, які позначені їхніми фондоутворювачами.

Але це припущення не може стати вихідним пунктом справжнього джерелознавчого дослідження. Треба усвідомити, що, навпаки, всі наявні на сьогодні архівні фонди є продуктом тривалого історичного розвитку, мають власну складну долю. Цей процес можна окреслити як шлях від формування в діловодстві підпільно-повстанської мережі через складну процедуру зберігання й архівування (у тому числі захоплення протилежною стороною, адже переважна більшість документів повстанської провінції в українських та російських архівах є т.зв. "*трофейними*") до опрацювання (впорядкування, описування та систематизації) архівістами КДБ чи державних архівів, унаслідок чого і формувалися сучасні фонди й колекції матеріалів.

Крім того, на окремий аналіз заслуговує процес взаємного "*поглинання документів*" різних сторін - як борців за незалежність України, так і їх ворогів. Ідеться, насамперед, про включення до комплексу радянських джерел оригіналів та копій/перекладів документів інституційної мережі ОУН та УПА (від розпорядчих актів до агітаційних матеріалів), а також їх цитування, згадування, окреслення в матеріалах архівно-слідчих справ на учасників українського визвольного руху та його симпатиків. Аналогічно серед документів структур визвольного руху згадуються, цитуються і містяться різноманітні радянські матеріали. Варто спеціально згадати інструкцію командування УПА щодо збирання у фронтовій зоні радянських матеріалів про боротьбу з українським національним рухом, датовану квітнем 1944 р.¹⁹ Тому, аналізуючи склад, скажімо, фондів радянських партизанських формувань і загонів, маємо застерігати щодо наявності там "*трофейних*" джерел УПА (оригіналів та тогочасних копій/перекладів). Натомість очевидним є факт значно меншої присутності радянських документів у складі нинішніх архівних фондів повстанської провінції ЦДАВО та Держархіву Рівненської області. Очевидно, свого часу їх просто вилучили радянські архівісти.

Більш того, слід взяти до уваги і факт захоплення у вересні 1939 р. радянськими каральними спецслужбами за спеціальною директивою наркомун держбезпеки Л.Берії

державних архівів Західної України, а насамперед - польської жандармерії, політичної поліції, військової розвідки. Їхні документи, в яких висвітлювалася діяльність ОУН напередодні Другої світової війни, опинилися серед фондів радянських спецслужб.

Назва *“трофейні”* у згаданому контексті в принципі є неправомірною - адже їх творцями були не вороги України, а представники тієї частини українського народу, яка протягом 40-х - початку 50-х років минулого століття боролася проти обох окупантів українських земель. Проте фактично, якщо не оперувати ідеологемами, ця назва відбиває справжній стан справ. Ті документи, що складають нинішні фонди загонів та з'єднань УПА, структур ОУН(б) в державних архівосховищах України, мають виключно *“трофейне”* походження. Вони були захоплені в результаті воєнних дій, розгрому загонів повстанців, ліквідації їх баз, розкриття таємних архівів організацій українського руху, арештів окремих членів ОУН та вояків УПА, і лише згодом опинилися в державних архівах, які, нагадаємо, на той час входили до системи МВС СРСР.

На жаль, практично невідомі насправді *“трофейні”* документи повстанців - тобто документи УПА та ОУН, захоплені німецькими військовими та спеціальними службами нацистського Райху у повстанців. Такий страт документів відсутній у жодному збірнику, не згадується у будь-якій дослідницькій праці. Проте він існував і існує. Щодо цього є певні згадки в опублікованих документах, зокрема, у доповіді начальника військ СС та поліції командувачу військами оперативного тилового району групи армій *“Південь”* від 30 червня 1943 р.: *“Із захоплених документів [підкреслення наше - Авт.] видно, що командування банд планує чітко організувати по селах придатне до військової служби населення”*²⁰. Поза сумнівом, певна кількість захоплених у боях документів УПА знаходяться також у військових архівах Польщі, Румунії, Угорщини, але інформація про це досі широко не оприлюднена. Можна лише послатися на згадки, що в польських архівах у фондах *“аківського підпілля і політичного представництва польського емігрантського уряду в окупованій країні (Делегатури уряду) міститься також величезна кількість паперів ОУН-УПА”*, зроблені І.Гльюшиним²¹.

Ознаки *“трофейного походження”* згаданих фондів викликають потребу в уважному дослідженні їхньої передархівної та внутріархівної долі. При цьому варто з'ясувати конкретні обставини захоплення кожного з архівів, проблему збереження його цілісності та репрезентативності в умовах імовірного вилучення, обставини подальшого зберігання до передавання в державний архів. Йдеться також про виявлення фактів *“виїмки”* документів з уже сформованих у повстанському діловодстві фондів, кількісні та якісні параметри такого вилучення, або ж про ймовірне приєднання до них окремих документів з інших аналогічних архівів. У зв'язку з цим більшої ваги набувають ті архіви, які не належать до числа *“трофейних”*, а потрапили до рук сучасних архівістів прямо з повстанських схованок. Широко відомий *“Озернянський архів”*, щодо якого ми писали, що це - *“єдиний цілісний комплекс документів УПА, який надійшов до нас у тому самому вигляді, в якому він був сформований повстанцями”*²². Час від часу інформація про такі архіви з'являється у пресі (наприклад, 2009 р. стало відомо про віднайдення чергового *“бідонного”* архіву - документів референтури пропаганди надрайонного проводу ОУН Золочівщини²³), але основна частина таких документів розпорошена між приватними і громадськими зібраннями й остаточно втратила ознаки своєї цілісності. Натомість *“Озернянський архів”* переданий тернопільським архівістам і впорядкований ними за сучасними архівними правилами із збереженням усіх його особливостей як комплексу автентичних документів повстанської провінції.

Проблема наявності фальсифікатів серед повстанських документів і радянських матеріалів також варта спеціального дослідження. При цьому факт такої фальсифікації має бути неспростовним, а не доведеним лише довільним логічним припущенням, як це робить А.Дюков²⁴. Доказами можуть бути оприлюднення офіційних вказівок щодо виготовлення фальсифікатів (ідеальний варіант) або ж аргументований порівняльний аналіз групи джерел, на підставі якого можна дійти висновку про фальсифікацію конкретного історичного джерела. Потрібний тут і спеціальний герменевтичний аналіз умов і засад створення, побутування, використання та архівування означених джерел.

Ще одна особливість архівних документів ОУНівської провінції пов'язана зі специфікою функціонування організації українських націоналістів як нелегальної. Далеко не всі насамперед ідеологічні, організаційно-розпорядчі документи дійшли до нашого часу. І взагалі виникають питання, чи були вони свого часу юридично оформлені, як, скажімо, рішення Великих зборів або конференцій. Частина такого роду документів відома лише з викладів у листуванні, згадувань сучасників чи спостерігачів, свідчень протоколів допитів тощо. Зокрема, це інструкції СБ ОУН, відомі здебільшого за матеріалами радянських каральних органів²⁵.

Процес документування діяльності УПА був визначений і такою особливістю. Головний командир УПА, шеф ГВШ, начальники відділів штабу, тобто весь керівний склад УПА, за справедливим зауваженням А.Кентія, *“постійно змінювали місце свого постюю і рідко працювали як єдиний організм”*²⁶. Тому не завжди насамперед організаційні документи скріплювалися відповідними підписами: з кінця жовтня 1945 р. накази ГК УПА виходили за підписом лише головного командира, тоді як раніше, після створення наприкінці 1943 р. ГВШ, їх підписував також шеф штабу. Такий характер документування вплинув і на географію видання документів - як правило, місце видання позначалося як *“Постій”*, тому важко нині встановити дійсне місце видання документів. Аналогічне явище спостерігається і щодо датування: з конспіративною метою деякі організаційно-розпорядчі документи були позначені датою, ранішою або пізнішою за справжню, яку встановити іноді неможливо. З метою дезорієнтації ворога та моральної підтримки вояків Головна команда УПА вдавалася і до інших подібних заходів, позначаючи у своїх документах уже з кінця 1943 р. існування крайової команди УПА-Південь, яка насправді, очевидно, не склалася як самостійне військово-оперативне територіальне угруповання, а була лише тимчасовим об'єднанням різних військових загонів, головною з яких була Південна група *“Еней”*²⁷. Усе це, безперечно, викликає потребу у прискіпливому джерелознавчому аналізі, здійсненні ґрунтовного герменевтичного дослідження змісту та атрибуції документів повстанської провінції.

Ще одна специфічна особливість повстанських документів - система їх шифрування і кодування, взагалі застосування конспірації в діловодстві ОУН та УПА. Навіть посібники з поведінки підпільників (конспірології) видавалися під виглядом брошур сільськогосподарської тематики, як-от відома праця В.Кука *“Пашні буряки”*. Фахівець Галузевого державного архіву СБУ О.Ішук доводить, що *“підпільні організації підтримували контакти між собою лише за допомогою обумовлених способів зв'язку, повідомляючи про виконану підпільну роботу, про зібрану на території інформацію, про свої подальші плани і наміри. Керівники підпільних структур ОУН часто надсилали вказівки у підпорядковані їм ланки виключно шифром”*²⁸. Насамперед зашифровувалися адресат та адресант кореспонденції (за допомогою псевдонімів, номерів), а також

використовувалися різні шифри, коди та системи тайнопису. Крім того, підпільна пошта передавалася у вигляді “*гринсів*”, “*штафет*” - маленьких клаптиків цигаркового паперу, писаного щільним шрифтом, дрібними літерами. Шифри і коди використовувалися також при складанні списків осіб, які допомагали підпіллю, або ж навпаки - ворожих агентів, для фіксації місць переховування зброї, запасів, краївок тощо. Керівники підпілля різного рівня використовували шифри і для ведення записів в особистих блокнотах. Наявність таких специфічних джерел ускладнює аналіз наявних документів визвольного руху - адже радянські каральні органи не завжди розшифровували такі записи, або якщо і розшифровували, то не можна бути певним у правильності такого розшифрування повстанських кодів.

Дуже важливою є проблема “*лакун*” у джерельній базі історії українського визвольного руху. По-перше, до нас дійшла лише певна частина діловодного архіву УПА, її з’єднань і груп, і ця частина є незначною. Варто навести фрагмент із спогадів П.Омельюсіка, керівника оперативного відділу командування УПА-Північ: “...майбутній історик не знайде багато матеріалів з джерел військових штабів того часу, бо бойові штаби УПА, що по своїй природі були дуже рухливі і не мали забезпеченого заплілля, такі цінні матеріали, як звіти, донесення, накази і т.п. по використанні нищено, щоб не попали до рук ворога. Наприклад, вся канцелярія Штабу УПА Волинь-Поділля складалася з однієї скриньки головним чином з мапами, що часто носив її на плечах один-єдиний писар, що був на цілий штаб. Потрібні ж секретні папери та шифр носили в своїх торбинах начальник оперативного відділу та начальник штабу... Силою обставин прийдеться користатися з архівів партійних організацій [маються на увазі структури ОУН. - Авт.], що збереглися чи збережуться”²⁹. По-друге, і серед документів, які збереглися, є істотні пропуски. В.Ковальчук засвідчує, що документи ОУН(б) і Заплілля УПА мають низку інформаційних прогалин. Їхні автори навмисно намагалися уникати будь-яких важливих масивів цифрових даних (справжні втрати у збройних сутичках, загальна чисельність працівників мережі ОУН(б), Заплілля УПА та учасників УПА). По-третє, існують і тематичні “*лакуни*”: практично не відображена координація між структурами Заплілля УПА та командами УПА, діяльність так званих “*повстанських республік*” і “*січей*”, управ, ведення лісового господарства тощо. Тому великого значення набуває проблема відновлення, повноцінної реконструкції всього комплексу джерельної спадщини українського визвольного руху середини ХХ ст. - без жодних вилучень.

Певні застереження існують і стосовно джерел ворожої українському національному рухові провінієнції. Так, якщо вести мову про радянські історичні документи, то слід обов’язково враховувати їхню ідеологічну спрямованість та заангажованість. Насамперед ідеться про те, що весь національний рух вважався тільки і виключно “*політичним бандитизмом*”, а всі його дії - “*бандпроявами*”, що не мають жодної народної підтримки, хіба що прихильність “*куркулів*”. Тому, аналізуючи такі джерела, слід за ідеологічною риторикою бачити справжній зміст подій та суспільних процесів, зокрема, і щодо “*всенародної підтримки*” компартійного курсу на силове нищення повстанського руху, проведення “*соціалістичних перетворень*” на Західній Україні.

Захоплені у повстанців документи, як правило, копіювалися, а значно частіше перекладалися російською мовою, тому при аналізі таких джерел вторинного походження (на відміну від оригіналів повстансько-підпільних документів) слід враховувати можливість неадекватного сприйняття, а особливо неточного перекладу деяких специфічних слів, термінів, що побутували в середовищі українських націоналістів.

Нарешті, своя специфіка притаманна архівно-слідчим справам на членів ОУН, бійців УПА та симпатиків українського визвольного руху. Про фальшування свідчень, зафіксованих у протоколах допитів, вже йшлося в публікації В.Ковальчука³⁰. Загалом про особливості цієї категорії історичних джерел було багато сказано, тому можна лише відіслати читачів до ґрунтовної розвідки відомого джерелознавця Я.С.Калакури з цього приводу³¹. Тому жодна інформація із цих справ не має бути сприйнята без ретельного перевіряння, і бажано не за одним, а за кількома іншими джерелами.

Те ж саме стосується й оперативних звітів НКДБ/МДБ СРСР про боротьбу з “бандпроявами” на території Західної України. Інформаційна цінність їх не дуже велика, оскільки там фіксувалися лише кількісні параметри (вбито, зникло, уведено стільки-то людей, здебільшого навіть без прізвищ і будь-якої конкретизації). Тому перевіряти відомості, що викладені в них, потрібно за іншими документами, бажано повстанської провінценції.

Таким чином, джерельна база з історії українських визвольних змагань періоду Другої світової війни має свої специфічні особливості, пов’язані як з походженням і долею відповідних документів, особливостями архівування, так і зі способом їх творення, змістовним наповненням, характером інформації, що відбилася в них. Під час користування такими документами слід завжди враховувати цю специфіку, а тому приділяти зовнішній науковій критиці джерел, з одного боку, і герменевтичному аналізу змісту самого документа, з іншого, потрібну увагу. Зважати треба також на лакуни в наявній джерельній базі, які пояснюються підпільно-повстанським характером діяльності самої ОУН та УПА як її мілітарної організації.

¹Іваненко В.В., Якунін В.К. ОУН та УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Монографія. - Дніпропетровськ: “АРТ-ПРЕС”, 2006. - С.7.

²Там само. - С.9.

³Там само. - С.175.

⁴Опублікована лише значно застаріла бібліографія: Див.: Здіорук С.І., Гриневич ЛВ., Здіорук О.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998). - К., 1999. - 123 с.

⁵Стислу характеристику цього корпусного видання див.: Потічний П., Посівнич М. Літопис УПА - документована історія // Український визвольний рух: наук. зб. - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича, Центр дослідження визвольного руху, 2007. - Зб.11. - С.250-254.

⁶Є й інші оцінки археографічного рівня цього видання. Зокрема, В.М.Жилюк стверджує: “більшість його томів підготовлена з нехтуванням правилами видання історичних документів”, через що, на її думку, і з’явилася потреба в новій серії “Літопису”. Див.: Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 роках. - Автореф. дис. ... к.і.н. - Львів, 2008. - С.7.

⁷Див. рецензію на серію: Кучер В. Корпусна публікація документів ЦДАГО України з історії національно-визвольної боротьби 40-50-х рр. XX ст. // Архіви України. - 2005. - №1-3. - С.570-578.

⁸Козлов В.П. Основы теоретической и прикладной археографии. - М.: РОССПЭН, 2008. - С.158.

⁹Див. публікації у розділі Новые издания на странице “Архивная служба”: <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/8069d21d3aa78d45c325745800262453?OpenDocument>; <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/f87bea67a169ef49c325747200382757?OpenDocument>; <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/5919e8082ae6094dc3257589002fbc1c?OpenDocument>

¹⁰Обвиняет земля. Организация украинских националистов: документы и материалы / Ред. коллегия В.И.Масловский, А.И.Мартынюк, А.В.Пискорский и др. - М.: Универсум, 1991. - 157 с.

¹¹Забытый геноцид: “Вольнская резня” 1943-1944 годов. Документы и исследования / Сост. А.Дюков. - М.: Алексей Яковлев, 2008. - 144 с.; Повседневность террора: Деятельность националистических формирований в западных регионах СССР. - Кн.1: Западная Украина, февраль-июнь 1945 г. / Сост. А.Дюков и др. - М.: Фонд “Историческая память”, 2009. - 232 с.

¹²Кагуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому / АН України. Інститут української археографії. Львівське відділення. - К.; Львів, 1992. - Вип.3. - С.7-9.

¹³Кентій А. Джерела з історії ОУН-УПА у фондах державних архівів України / Документи з історії національно-визвольного руху в Україні ХХ ст. // Інформаційний бюлетень. 2-е вид., виправлене. - К., 1995. - Вип. 1. - С. 18-22.

¹⁴Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. - Вип. 1: Анотований покажчик фондів УПА (1942-1946) / Упор. Г. Папакін, О. Вовк, З. Яцишин. - К., 1999. - 60 с.; Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. - Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА (1941-1957) / Упор. Г. Папакін. - К., 2000. - 48 с.

¹⁵Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944-1953). - Вип. 1. - К.: Інституту історії України НАН України, 2000. - 214 с.

¹⁶Черченко Ю. Архів ОУН у Києві // Український археографічний щорічник. - К., 2007. - Т. 12. - С. 25-31.

¹⁷Див.: <http://www.cdvr.org.ua/content/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80>

¹⁸Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.). - (Бібліотека Літопису УПА, Т. 7). - К., 2006. - 522 с.

¹⁹Дзюбан О. Матеріали до історії УПА // Україна в минулому. - Вип. III. - К., Львів, 1992. - С. 43-47.

²⁰Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. - К.: Політвидав України, 1986. - С. 237.

²¹Льоушин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). - К.: Інститут історії України НАН України, 2000. - С. 10.

²²Папакін Г. "Озернянський архів" - нові джерела до історії українського руху Опору // Архіви України. - 2005. - № 1-3. - С. 514.

²³Браун А. На Львівщині знайшли унікальні документи УПА повоєнного періоду // <http://umoloda.kiev.ua/number/1469/116/51699/>

²⁴Дюков А. "Второстепенный враг": ОУН, УПА и решение "еврейского вопроса". - 2-е изд, испр. и доп. - М.: Фонд "Историческая память", 2009. - С. 27-29.

²⁵Див.: Там само. - С. 23.

²⁶Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. - Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942-1956. - К., 2008. - С. 201.

²⁷Пошлемося тут на думку відомого дослідника історії УПА: Там само. - С. 205.

²⁸Ишук О., Николаева Н. Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944-1954 рр. - К.: 2007. - С. 5.

²⁹Омельюк П. УПА на Волині в 1943 році // Літопис УПА (Нова серія). - Львів, Торонто, 1989. - Т. 1. - Кн. 1. - С. 19.

³⁰Ковальчук В. Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(б) і УПА (1940-і рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - К., 2007. - № 2(29). - С. 160.

³¹Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць. - К., 1998. - С. 19-23.

Папакін Г.В. Украинское освободительное движение во время Второй мировой войны: специфика источниковой базы.

В статье анализируется источниковая база истории украинского освободительного движения периода Второй мировой войны. Определены ее специфические особенности, связанные с происхождением и судьбой документов, способами их создания и архивирования, содержательным наполнением и характером информации в них.

Papakin H.V. Ukrainian liberation movement during the period of World War II: specific character of the source base.

The source base on the history of Ukrainian liberation movement during the period of World War II is analyzed in the article. Its specific features connected with the origins and destiny of the documents, methods of their creation and archiving, their content and the character of information are defined.